

Του Πάνου Νικολόπουλου

Λέκτορα Νομικής Αθηνών

Νεοφιλελευθερισμός και πνευματική ελευθερία

Σε πρόσφατη συνέντευξή του στο «ΒΗΜΑ» της 16-2-2014 ο καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης υποστηρίζει ότι η «Η πολεμική κατά του λεγόμενου ‘νεοφιλελευθερισμού’ αποπροσανατολίζει [...] την κοινωνία και την διδάσκει να μισεί την ελευθερία». Θεωρεί δηλαδή ότι με την κριτική στο νεοφιλελευθερισμό βάλλεται «η ίδια η ιδέα της ελευθερίας», γιατί «Ο φιλελευθερισμός είναι μία ενιαία κοινωνική και πολιτική θεωρία που περιλαμβάνει τις ατομικές ελευθερίες, την ελευθερία των θεσμών, το κράτος δικαίου δηλαδή, την πνευματική ελευθερία και την ελευθερία της οικονομίας». Διευκρινίζει πάντως ότι δεν είναι υπέρ της απόλυτης και ανεξέλεγκτης ελευθερίας της αγοράς.

Τι είναι όμως αυτά που στιγματίζονται ως χαρακτηριστικά του νεοφιλελευθερισμού; Είναι πρώτα απ’ όλα η κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου τόσο έναντι της πραγματικής παραγωγικής οικονομίας, όσο και έναντι των δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων, αλλά και διεθνών συλλογικών ενοτήτων, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση.¹ Τα κεφάλαια δεν επενδύονται στην παραγωγή αγαθών, που θα καλύψουν τις ανάγκες όλων των λαών του πλανήτη, αλλά σε ασύστολη κερδοσκοπία επί των τιμών των μετοχών και διαφόρων προϊόντων. Ο οίστρος της ιδέας της επένδυσης μάλιστα φτάνει συχνά μέχρι σημείου ανηθικότητας,² όταν ισχυροί παράγοντες των αγορών επενδύουν και κερδοσκοπούν πάνω στην καταστροφή εθνικών οικονομιών και την εξαθλίωση των λαών τους.³ Κι όταν κάποια κράτη οδηγηθούν στη χρεοκοπία, σπεύδουν οι κυρίαρχοι του χρηματοπιστωτικού συστήματος να υποθηκεύσουν οποιαδήποτε προοπτική ευημερίας, δανείζοντάς τα με αβάσταχτα επιτόκια.⁴ Απέναντι στις συμπεριφορές αυτές, όπως και στις αυθαίρετες και συχνά κατευθυνόμενες αναβαθμίσεις και υποβαθμίσεις των εθνικών οικονομιών

---

¹ Τους κινδύνους αυτούς είχαμε παλαιότερα επισημάνει στο πλαίσιο της ανάλυσης της έννοιας της παγκοσμιοποίησης, βλ. Π. Νικολόπουλος, *Η εκκλησία στο διαδίκτυο της παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Αρμός, 2001, σ. 15 επ.

² Κατά τον Amartya Sen, *Για την ηθική και την οικονομία*, μετ. Α. Φιλίππατος, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 89, η άσκηση των δικαιωμάτων «δεν υποδηλώνει ότι είναι ηθικά πρόπον ν’ ασκούνται μέσω μιας ιδιοτελούς συμπεριφοράς».

³ Ο Paul Krugman, *Η κρίση του 2008*, μετ. Αρ. Αλαβάνου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2009, σ.139, χαρακτηρίζει ως αντικοινωνική την ενέργεια ενός κερδοσκόπου, που αποσύρει τα χρήματά του από τη Μαλαισία προσπαθώντας να κερδίσει από μία υποτίμηση.

⁴ Ο έντοκος και συχνά τοκογλυφικός δανεισμός αναπτύχθηκε στη χριστιανική Ευρώπη και Αμερική, παρότι η χριστιανική διδασκαλία απερίφραστα απαγορεύει το δανεισμό με τόκο, βλ. αναλυτικά Γ. Μαντζαρίδη, «Ο τόκος κατά τους πατέρες της Εκκλησίας», *Σύναξη* 129/2014, 29 επ.

από τους δήθεν ανεξάρτητους διεθνείς οίκους αξιολόγησης,⁵ τα εθνικά και διεθνή θεσμικά όργανα, δημιουργήματα του φιλελευθερισμού, μοιάζουν θεατές ανήμποροι να αντιδράσουν, να ασκήσουν τη θεσμική εξουσία τους και να προστατεύσουν τους πολίτες. Στο μέτρο όμως που τα εθνικά κράτη μειώνουν τη χρήση των άμεσων διανεμητικών μηχανισμών του κράτους πρόνοιας, τα διανεμητικά αποτελέσματα της αγοράς καθίστανται η καθοριστική δύναμη που κυβερνά την τύχη της ζωής των λαών.⁶ Και τότε, οι πιο αδύναμοι πολίτες οδηγούνται στην κατάσταση του υπερχρεωμένου συναλλασσόμενου, ο οποίος καταλήγει σε αδυναμία κτήσης περιουσίας, αφού ό,τι αποκτήσει θα κατευθύνεται ίσως για όλη του τη ζωή στην ικανοποίηση των απαιτήσεων των δανειστών του, γεγονός που επιφέρει τον περιορισμό της ελευθερίας του.⁷ Έστω όμως κι αν φαίνεται ότι είναι ήδη πολύ αργά, «...αν δεν θέλουμε να αφήσουμε την αγορά να ξαναγράψει τους κανόνες που διέπουν τους κοινωνικούς θεσμούς, χρειαζόμαστε έναν δημόσιο διάλογο για τα ηθικά όρια των αγορών».⁸ Όπως μάλιστα σωστά έχει υποστηριχθεί, στη σημερινή συγκυρία η προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων και η επέκταση της κοινωνικής αλληλεγγύης συμβαδίζουν με την εμβάθυνση των πολιτικών δικαιωμάτων, δηλαδή της ίδια της δημοκρατίας.⁹

Άλλο κυρίαρχο χαρακτηριστικό του νεοφιλελευθερισμού αποτελεί η παντελής έλλειψη σεβασμού στο ανθρώπινο πρόσωπο, ιδίως στην προσωπικότητα των εργαζομένων. Στο πλαίσιο της κυρίαρχης σήμερα οικονομικής πολιτικής ο εργαζόμενος πολίτης δεν δικαιούται να έχει ασφάλεια, ελεύθερο χρόνο, προγραμματισμό της ζωής του, δίκαιη ανταμοιβή ανάλογη με την παρεχόμενη εργασία του. Σύμφωνα με τις απαιτήσεις των περισσότερων σύγχρονων εργοδοτών, η ανάπτυξη και η ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και των εθνικών οικονομιών επιτυγχάνεται μόνο αν ο εργαζόμενος είναι διαρκώς διαθέσιμος στην υπηρεσία της επιχείρησης, έτοιμος να απασχοληθεί όποτε και όσες ώρες του ζητηθούν έναντι μία ελάχιστης βασικής αμοιβής και με πλήρη απαγόρευση κάθε συνδικαλιστικής δραστηριότητας.¹⁰ Δεν ενδιαφέρει αν ο εργαζόμενος έχει μεράκι για τη δουλειά του, αν μπορεί να προγραμματίσει τη δημιουργία οικογένειας, αν η μητέρα θα έχει τη δυνατότητα να ασχοληθεί με την ανατροφή των παιδιών της, αν ο εργαζόμενος/πολίτης βρίσκει χρόνο να ενημερωθεί για τα πολιτικά δρώμενα, να καλλιεργήσει κριτική σκέψη και πολύ περισσότερο να συμμετάσχει ενεργά στη

⁵ Εύστοχα ο Γ. Παπαϊωάννου, «Κοίτα ποιος μιλάει», *ΒΗΜΑ ανάπτυξη* 23-3-2014, σ. 20, σημειώνει ότι οι οίκοι αξιολόγησης βαθμολογούσαν την Ελλάδα με Α και οι επενδυτές, που τους εμπιστεύτηκαν, αγόρασαν ελληνικά ομόλογα, τα οποία αργότερα κουρεύτηκαν και οι επενδυτές έχασαν τα λεφτά τους, χωρίς οι οίκοι αξιολόγησης να υποστούν κάποια συνέπεια.

⁶ Κοινωνική δικαιοσύνη στο ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων, Μία διακήρυξη από την ομάδα μελέτης για την κοινωνική δικαιοσύνη στο ευρωπαϊκό ιδιωτικό δίκαιο, μετ. Ελ. Πούλου, *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου*, 2008, σ. 1036.

⁷ Γ. Μεντής, *Άμυνα και ελευθέρωση του υπερχρεωμένου οφειλέτη*, εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, 2012, σ. 5.

⁸ Michael J. Sandel, *Δικαιοσύνη*, μετ. Α. Κιουπκιολή, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 372.

⁹ Pierre Rosanvalon, *Το νέο κοινωνικό ζήτημα*, μετ. Σ. Κακουριώτης, εκδ. Μεταίχμιο, 2003, σ. 86.

¹⁰ Για τις πνευματικές προκλήσεις του χριστιανού εργοδότη απέναντι στα φαινόμενα αυτά βλ. Π. Νικολόπουλο, «Οι πειρασμοί της κοινωνικής αλληλεγγύης», *Θεολογία* 83. 2 (2012), σσ. 151-152.

διαχείριση των κοινών πέρα από το να είναι ένας ανενημέρωτος ψηφοφόρος, ούτε φυσικά απασχολεί τους υποστηρικτές των αντιλήψεων αυτών αν ο εργαζόμενος/πολίτης διαθέτει χρόνο να αθληθεί ή να ασχοληθεί με την τέχνη, το διάβασμα, να συμμετάσχει σε πολιτιστικές δραστηριότητες, κοντολογίς να ζει σαν ολοκληρωμένος πολίτης, έτσι όπως τον εμπνεύστηκαν οι θεμελιωτές του φιλελευθερισμού.¹¹

Επειδή όμως οι κυρίαρχες αυτές πρακτικές έρχονται σε αντίθεση με θεμελιώδεις αρχές και θεσμούς του φιλελεύθερου κράτους, δηλαδή του κράτους δικαίου και του κράτους πρόνοιας και οι προσπάθειες για τη θεσμοθέτηση των αναγκαίων για την επιβολή τους νομοθετικών μέτρων δεν συμβαδίζει με διατάξεις εθνικών συνταγμάτων και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), παρατηρείται το φαινόμενο να επιβάλλεται σε εθνικές κυβερνήσεις η προώθηση νομοθετικών ρυθμίσεων με ανορθόδοξες και αμφίβολης συνταγματικότητας διαδικασίες, για να αποτραπεί δε η δικαστική ανατροπή τους θεσμοθετούνται ακόμη και περιορισμοί στο δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας.¹² Η δημοκρατική αρχή και η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας *de facto* παραμερίζονται,¹³ ενώ πρωταρχικής αξίας κοινωνικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην εργασία και την κοινωνική ασφάλιση χάνουν σημαντικό μέρος από το περιεχόμενο και τις εκφάνσεις τους.

Ευτυχώς, στο πλαίσιο του αστικού δικαίου ορθώνεται το ανάχωμα των γενικών ρητρών ή δικαιοηθικών αρχών, με τη βοήθεια των οποίων τα παραγγέλματα της κοινωνικής ηθικής εντάσσονται στο δίκαιο.¹⁴ Μέσω αυτών το ανθρωπιστικό ιδεώδες συνδέθηκε ακατάλυτα με τους αντικειμενικούς σκοπούς του δικαίου, δεδομένου ότι η εύρεση του ορθού δικαίου δεν είναι δυνατή χωρίς καταφυγή στις δικαιοηθικές αρχές.¹⁵ Πρόκειται για τις αρχές της καλής πίστης, των χρηστών ηθών, της δημόσιας τάξης και της δίκαιης αποκατάστασης υπέρμετρα επαχθών συνεπειών, που προκλήθηκαν λόγω απρόοπτης μεταβολής των συνθηκών.¹⁶ Οι δικαιοηθικές αυτές

¹¹ Για το ενδεχόμενο να αντιμετωπισθούν οι συμπεριφορές αυτές ως μορφές παράνομης προσβολής της προσωπικότητας του εργαζομένου βλ. Π. Νικολόπουλο, «Το αστικό δίκαιο στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης», *Σύμμεικτα Γεωργίου Κουμάντου*, 2004, σ. 860 επ.

¹² Βλ. ενδεικτικά Γ. Κασσιμάτη, στο «Μνημόνιο», *Σύνταγμα, Ευρωπαϊκή Συνθήκη και Ε.Σ.Δ.Α*, Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών, 2010, σ. 6 επ., Κ. Χρυσόγονο, «Η χαμένη τιμή της ελληνικής δημοκρατίας», *Νομικό Βήμα* 58 (2010), σ. 1353 επ., Β. Νικόπουλο, *Αγαπημένο μου Σύνταγμα*, εκδ. Αρμός, 2013, σ. 281 επ.

¹³ Ποιος θυμάται άραγε τη ρήση του εκ των θεμελιωτών του φιλελευθερισμού Ζαν Ζακ Ρουσό «Ο λαός που υποτάσσεται στους νόμους πρέπει να είναι και ο δημιουργός τους», βλ. Το Κοινωνικό Συμβόλαιο, μετ. Δ και Ν. Κουχσόγλου, εκδ. Δαρεμά, Αθήνα 1963, σ. 54-55.

¹⁴ Παπαστερίου, *Κοινωνικός ανθρωπισμός και ενοχικό δίκαιο*, εκδ. Αφοι Σάκκουλα, 1976σ. 75.

¹⁵ Παπανικολάου, *Οι δικαιοηθικές αρχές στο ενοχικό δίκαιο του Μιχ. Π. Σταθόπουλου*, 2005 εκδ. Αντ. Σάκκουλα, σ. 3-4.

¹⁶ Πρόκειται για περιπτώσεις στις οποίες απρόσμενων αλλαγών των περιστάσεων η εκπλήρωση μίας συμβατικής υποχρέωσης καταντά εξαιρετικά δυσχερής, αλλά όχι αδύνατη, οπότε το αίσθημα δικαίου επιτάσσει την αποτροπή κοινωνικά αφόρητων αποτελεσμάτων, βλ. αναλυτικά Α.

αρχές διατρέχουν όλο το φάσμα των ιδιωτικών συναλλαγών και των προσωπικών σχέσεων και συντελούν στην άμβλυνση άδικων, εκμεταλλευτικών και αναξιοπρεπών καταστάσεων. Γίνεται άλλωστε γενικότερα παραδεκτό ότι, το δίκαιο ως ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους, από τη μία παράγει και αναπαράγει τα βασικά στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας και από την άλλη θεσπίζει διατάξεις που έχουν προληπτικό χαρακτήρα ή είναι αποτέλεσμα διεκδικήσεων λαϊκών αγώνων.¹⁷

Εφόσον, επομένως, οι προωθούμενες στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού πολιτικές έχουν ως συνέπεια τη συστολή ατομικών ελευθεριών και τον περιορισμό του κράτους δικαίου και του κράτους πρόνοιας, για ποια ελευθερία μπορεί να γίνεται λόγος; Μία και μόνη ελευθερία, αυτή της οικονομίας των αγορών, καταλύει όλες τις υπόλοιπες. Όσο κι αν οι δικαιοηθικές αρχές του αστικού κώδικα διασώζουν σε κάποιο βαθμό ένα πλαίσιο διανεμητικής δικαιοσύνης,¹⁸ οι πανανθρώπινες αξίες της ελευθερίας αυτοπροσδιορισμού, της ισότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως αυτές συμπυκνώνονται στη χριστιανική διδασκαλία της «αγάπης προς τον πλησίον» και ιδιαίτερα στην «επί του Όρους Ομιλία», αποτελούν μόνιμους στόχους των αγώνων της ανθρωπότητας εναντίον διαφόρων μορφών εξουσίας.¹⁹

Για τούτο ακριβώς η πολεμική κατά του νεοφιλελευθερισμού όχι μόνο δεν βάζει κατά της ίδιας της ελευθερίας, απεναντίας κρίνεται απολύτως αναγκαία για τη διάσωση και την αποκατάσταση του αληθινού νοήματός της. Και επειδή η ελευθερία είναι άρρηκτα ενωμένη με το πρόσωπο, με συνέπεια, όπου δεν υπάρχει πρόσωπο να μην υπάρχει ελευθερία κι όπου δεν υπάρχει ελευθερία να μην υπάρχει πρόσωπο,²⁰ η πολεμική κατά του νεοφιλελευθερισμού, ως εκδήλωση της πνευματικής ελευθερίας των πολιτών, αποτελεί μονόδρομο για τη διασφάλιση του σεβασμού στο ανθρώπινο πρόσωπο.

Καραμπατζό, Η απρόβλεπτη μεταβολή των συνθηκών στην αμφοτεροβαρή σύμβαση, 2006, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, σ. 4, 8.

¹⁷ Α. Καρνάβα «Η αναγκαιότητα μιας κοινωνικοπολιτικής μεθοδολογικής προσέγγισης του αστικού δικαίου στο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης», *Εφαρμογές Αστικού Δικαίου* 2014, 235 επ.

¹⁸ Το κράτος μπορεί να υλοποιεί την επιταγή της διανεμητικής δικαιοσύνης με διάφορους τρόπους, όπως οι κοινωνικές παροχές και το φορολογικό σύστημα, βλ. John Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μετ. Βασιλόγιαννης/Βουτσάκης/Παιονίδης/Παπαγεωργίου/Στυλιανίδης/Τάκης, εκδ. Πόλις, 2001, σ. 328 επ.

¹⁹ Φ. Δωρής, Νομικές και εξωνομικές πηγές κοινωνικής αλληλεγγύης (Η Κανή Διαθήκη ως πηγή της επιταγής κοινωνικής αλληλεγγύης), Αφιέρωμα στον Αρχιεπίσκοπο Δημήτριο, 2002, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα / Eunomia Verlag, σ. 1079.

²⁰ Αρχιμανδρίτου Σωφρονίου (Ζαχάρωφ), *Οψόμεθα τον Θεόν καθώς εστί*, εκδ. Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Έσσεξ Αγγλίας, 1992, σ. 176.